

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloos ja arheoloogia instituut
Üldajaloo osakond

Maria Koitmäe
Võrdlev analüüs Tallinna, Tartu ja Uus-Pärnu pildirüüste
kajastamisest kaasaegsete autorite poolt
Bakalaureusetöö

Juhendaja: Madis Maasing

Tartu
2024

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1.1. Metoodika	4
1.2. Historiograafia	5
1.3. Allikad.....	7
2. Pildirüüste. Sündmused Liivimaal	10
2.1. Reformatsiooni eelsündmused Tallinnas, Tartus ja Uus-Pärnus	11
2.2. Pildirüüsted Tallinnas, Tartus ja Uus-Pärnus	14
2.2.1. Pildirüüste vahetutest järelsündmustest	15
3. Pildirüüste sündmustiku kirjeldused Tallinnas, Tartus ja Uus-Pärnus	17
4. Kirjelduste võrdlus.....	21
Kokkuvõte.....	25
Bibliograafia	27
Summary	29
Lisa.....	31

Sissejuhatus

1520. aastate alguses jõudis Euroopas laialt levima hakanud usupuhastusliikumine, mida teame luterliku reformatsioonina, ka Liivimaale. Reformatsioon tõi endaga kaasa murranguliste ja mitmekihiliste sündmuste jada, mis pööras pea peale nii katoliku kiriku senise võimupositsiooni kui ka võimendas olemasolevaid konflikte ilmalike võimukandjate vahel. Reformatsioon mõjutas Liivimaa ühiskonda mitmeid aastakümneid peale 1520. aastate sündmusi ning tegemist oli ääretult mitmetahulise protsessiga, mis korraldas ümber erinevaid sotsiaalseid, poliitilisi ja ühiskondlikke aspekte. Luterlik reformatsiooniliikumine levis Liivimaa linnades – eelkõige Riias, Tallinnas ja Tartus – kiirelt, kuid osadesse linnadesse, nagu näiteks Uus-Pärnusse, jõudsid reformatsiooni murrangulised sündmused, sealhulgas pildirüüste, erinevalt teistest linnadest oluliselt hiljem – 1526. aastal.¹

Käesolev bakalaureusetöö käsitleb pildirüüste sündmuste kirjeldusi ning sellest tulenevalt lähtun töös Wittenbergi juurtega luterlikust linnareformatsioonist, sest käsitletavat kirjeldused puudutavad kolme Liivimaa linna – Tallinnat, Tartut ja Uus-Pärnut. Kuna konkreetselt pildirüüset kirjeldavaid kaasaegsete autorite tekste Liivimaalt on säilinud äärmiselt piiratult, siis nende kättesaadavusel põhinedes osutusid käsitletavateks linnadeks justnimelt eelmainitud kolm. Pildirüüstena olgu siinkohal defineeritud, et tegemist oli religioosse tähendusega kunstiobjektide, näiteks pühapiltide ja -kujude, vägivaldse hävitamise ja/või eemaldamise kirikutest. Eesmärgiks on analüüsivalt võrrelda nimetatud kolme Liivimaa linna pildirüüste sündmuseid, kasutades selleks vastavalt kolme kaasaegse autori – Tallinna dominiiklase David Sliperi,² Riia reformaatori ja Tartu pildirüüset kirjeldanud Sylvester Tegetmayeri³ ja Uus-Pärnu bürgermeistri Johann van Lynthemi⁴ – teemakohaseid üleskirjutusi. Seeläbi on ka eesmärgiks anda põgus ülevaade tekstides esitatud narratiividest ning rõhuasetuste ühistest ja erinevatest joontest eri linnade pildirüüsete sündmuste kohta ning hinnata, millised sarnasused ja erinevused kolme Liivimaa linna pildirüüsete sündmustest ilmnevad. Samuti analüüsin üleskirjutuste sõnakasutust ja esitatud informatsiooni, eesmärgiga tuvastada autorite subjektiivsust ja hoiakuid reformatsiooni algussündmuste kontekstis. Kuna Tallinnasse, Tartusse ning Uus-Pärnusse jõudis reformatsioon eri aegadel, analüüsin tekstide põhjal pildirüüste sündmuste kontekstis Tallinna puhul 1524. aasta, Tartu puhul 1525. aasta

¹ Põltsam-Jürjo, I. Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel. Tallinn: Argo, 2009, lk 349-418.

² Kala, T. Tallinna dominiiklased. Kloostrimõtisklusi. Tallinn: Olearius, 1993, lk 7-46.

³ Bienemann, A. Sylvester Tegetmeier's Tagebuch. – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, 1875, Bd. 12, lk 502-505.

⁴ Põltsam, I., Vunk, A. (koost.). Pärnu linna ajaloo allikad 13.-16. sajandini. I osa. Pärnu: Pärnu muuseum, 2001, lk 137-149.

ning Uus-Pärnu puhul 1526. aasta sündmusi, hõlmates töösse kõigi kolme linna puhul taustinformatsiooni huvides ka pildirüüstele eelnenud ja järgnenud sündmuseid.

Töö laiem teemavalik tulenes eelkõige isiklikust huvist reformatsiooni algussündmuste murrangulisuse vastu. Tundsin varasemalt huvi kaasaegsete katoliiklaste ja luterlaste mõtteviiside võimalike erinevuste ja sarnasuste vastu reformatsiooni sündmuste kontekstis, seda ennekõike usulistest ja sotsiaalsetes aspektides. Samuti tundsin huvi selle vastu, kuid võrd ja millised erinevused ilmnevad pildirüüstest ja kaasaegsete autorite pildirüüste sündmuste kirjeldustest Uus-Pärnu kõrvutamisel suuremate Liivimaa linnade Tallinna, Tartu ja Riiaga.

Reformatsiooni ja sellega kaasnenud muutusi on seni eritletud ennekõike selle sündmuste ning tagajärgede mõjule poliitilises, sotsiaalses, majanduslikus ja loomulikult religioosses kontekstis, lisaks on arutletud ka selle mõjude üle kunstiajalooliselt. Reformatsiooniaegse Liivimaa põhjal ei ole varasemalt analüüsitud konkreetset pildirüüste sündmuseid kaasaegsete üleskirjutuste kõrvutamise ja võrdlemise põhjal. Siinkohal ongi seega aktuaalne eelkõige kaasaegsete teemakohaste sündmuste kirjelduste ja hoiakute omavaheline võrdlemine, eesmärgiga avada potentsiaalselt uusi nurki Liivimaa reformatsiooni uurimises. Seetõttu valisin säilinud allikatekstidest mitmekülgse huvides analüüsitavateks nii katoliku kui ka luterliku taustaga isikute üleskirjutused.

1.1. Metoodika

Töö üheks eesmärgiks on tuvastada 16. sajandi Liivimaal tegutsenud autorite üleskirjutustest potentsiaalseid erinevusi ja sarnasusi, mis pildirüüste sündmustikku kirjeldavad, mistõttu tuleb siinkohal arutleda kasutatavate allikatekstide olemuse üle. Nagu Tiina Kala on kirjutanud, pakuvad säilinud päevaraamatud ja memuaristika küll omapäraselt arusaama kaasaegsete hoiakutest, arvamustest ja filosoofiast, kuid autorite näol ei ole reeglina tegu ajalookirjutajatega.⁵ Seega tuleb allikaid analüüsida, tuvastades eelnevalt autorite tegelikud motiivid. Siin on oluline, et kaasaegsete autorite motiivide hulka võis tõepoolest kuuluda enda kui isiku mälestuse talletamine tulevikuks, nagu võib täheldada näiteks Johann van Lynthemi puhul.⁶ Siit tuleneb ka küsimus, mil määral võib taolisi üleskirjutisi üldse „mälestustekstideks“ või „memuaarideks“ pidada. Pigem on tekstid sisu poolest ebaisikulised

⁵ Kala, T. Tallinna linnaelu kajastumine raehärra Hans Rotgersi märkmetes. – Lotman, P. (koost.). Ajalookirjutaja aeg. B2: Tallinn, 2008, lk 22-47 (siin lk 22).

⁶ Põltsam, Vunk, lk 138.

olustikukirjeldused – seda ilmestab taaskord näiteks Lynthemis teksti puhul mõneti näiteks fakt, et ta kirjutab endast kolmandas isikus.

Töö koostamiseks valisin võrdleva lähenemise, sest eesmärgiks on erinevate Liivimaa linnade reformatsiooni algussündmuste erinevuse ja sarnasuse analüüsimine – kuivõrd sarnaselt sündmused Liivimaa eri linnades aset leidsid ning kuidas on kaasaegsed sündmused kirjeldanud. Siinkohal on tarvis mõtiskleda ka üldiselt allikatekstide võrreldavuse üle – kas ja kuidas neid tekste üldse võrrelda saab või võib. Erinevate autorite eri taust ja motiivid kirjutamiseks on ilmselt vorminud ka ülestähendusi, mis reformatsioonisündmustest säilinud on. Sellest olenemata annab ülevaade analüüsitavatest tekstidest omakorda ülevaate kaasaegsete suhtumisest neid ümbritsevatesse ühiskondlikesse muutustesse eri Liivimaa linnades.

1.2. Historiograafia

Liivimaa reformatsiooni analüüsivaid käsitlusi on varasemalt ilmunud hulgaliselt. Eelkõige on varasemate analüüside ja uurimuste keskmesse paigutunud Riia ja Tallinna linnu puudutanud reformatsioonisündmused. Nõnda näiteks valmis Leonid Arbusow noorema sulest 1921. aastal ülevaatlik teos Liivi-, Eesti- ja Kuramaa reformatsiooni algusest ja sisseviimisest,⁷ mis on siiani üks olulisimaid Liivimaa reformatsiooni-teemalisi teoseid. Nagu teose pealkirjast võib aimata, on käsitletud selles ka kõiki siinses kontekstis olulisi linnu, eesotsas Tallinna, Tartu ja Riiaga. Mõneti on Arbusow kirjeldanud ka Lynthemis üleskirjutus Uus-Pärnu reformatsiooni algussündmustiku kontekstis käsitlenud.⁸ Paralleelselt on üheks oluliseks ülevaatlikuks teoseks Joachim Kuhlese „Die Reformation in Livland: religiöse, politische und ökonomische Wirkungen“.⁹ Pildirüüste olemusest ja selle aspektidest usupuhastusliikumise kontekstis on muuhulgas kirjutanud Sergiusz Michalski.¹⁰ Lisaks on Tallinna, Tartu, Riia ning ka Uus-Pärnu reformatsioonisündmustest, sealhulgas pildirüüdest, kirjutanud Enn Tarvel.¹¹

Tänapäeval on Eestis üheks märkimisväärsimaks Eesti- ja Liivimaa reformatsiooni uurijaks Tiina Kala, kelle sulest on ilmunud mitmeid teemakohaseid artikleid ennekõike

⁷ Arbusow, L. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Riia; Leipzig: Häcker; Heinsius, 1921.

⁸ Samas, lk 290.

⁹ Kuhles, J. Die Reformation in Livland: religiöse, politische und ökonomische Wirkungen. Hamburg: Kovač, 2007.

¹⁰ Michalski, S. The Reformation and the Visual Arts. London: Routledge, 1993.

¹¹ Tarvel, E. Kirche und Bürgerschaft in den Baltischen Städten im 16. und 17. Jahrhundert. – Asche, M., Buchholz, W., Schindling, A. (toim.). Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500-1721. Teil 3. Münster: Aschendorff, 2009, lk 17-99.

Tallinna linnaga seonduva reformatsiooniga. Muuhulgas on üheks neist artikkel, milles Kala analüüsib reformatsiooni-eelset ning algusajale omast õhustikku Tallinna linnas.¹² Samuti on Kala analüüsinud reformatsiooni majanduslikke ja ühiskondlikke tagajärgi Tallinnas.¹³ Tiina Kala on kaasaegsete allikatest uurinud näiteks Tallinna raehärra Hans Rotgersi märkmeid, seda aga pigem ka teistes kontekstides, kui vaid Tallinna linna reformatsiooni alguse teemadel.¹⁴ Käesolevas töös analüüsitava autori David Sliperi päevaraamatu põhjal koostas Tiina Kala oma doktoritöö Euroopa kirjakultuuri teemadel.¹⁵ Tallinna reformatsioonisündmustikku käsitleb Kala veel mõneti artiklis „Sõda, katk ja kallis aeg. 16. sajandi pöördelised sündmused Tallinna Suurgildi asjaajamisraamatutes“.¹⁶ Veel on Tallinna reformatsioonisündmuseid ja nende olulisust kajastanud ka Juhan Kreem teoses „Ordu sügis“, mille raames Kreem analüüsib usupuhastusliikumise mõju Saksa ordu Liivimaa harule.¹⁷

Riia linna usupuhastusliikumisest ja laiemalt linnareformatsioonist on kirjutanud Martin Pabst.¹⁸ Riia peapiiskopi ja Riia linna vahelise tüli seotusest reformatsiooniga on kirjutanud Madis Maasing.¹⁹

Olgu siinkohal öeldud, et töös analüüsitava Johann van Lynthemi päevaraamatu põhjal on ka varem Liivimaa reformatsiooni uuritud. Varasemalt on Eesti uurijatest Lynthemi üleskirjutusi lahanud enim Inna Põltsam-Jürjo. Põltsam-Jürjo on Tiina Kalaga paralleelselt üks märkimisväärsemaid reformatsioonuurijatest ning ka põhiline autor, kes on analüüsinud Uus-Pärnu reformatsioonisündmuseid. Tema sulest ilmus näiteks doktoritöö pinnalt 2009. aastal teos „Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel“,²⁰ milles autor on Uus-Pärnu reformatsioonisündmuste käsitlemisel toetunud suurel määral Lynthemi üleskirjutatule. Lisaks nimetatud väitekirjale on Põltsam-Jürjo Uus-Pärnut, taaskord suuresti Lynthemi päevaraamatu põhjal, käsitlenud näiteks artiklis „Über die Reformation in der livländischen Kleinstadt Neu-

¹² Kala, T. Mõnda reformatsioonimuutuste eeldustest Tallinnas: jutlustajad, ametnikud ja raamatud. – Lotman, P. (koost.). Reformatsioon: tõlked ja tõlgendused. Tallinn: Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae, 2019, lk 51-71.

¹³ Kala, T. Kirikuelu ümberkorraldamine Tallinnas 1520. aastatel ning selle majanduslikud ja sotsiaalsed tagamaad. – Tuna, Tallinn: Rahvusarhiiv, 3/2007, lk 10-26.

¹⁴ Kala, 2008.

¹⁵ Kala, T. Euroopa kirjakultuur hiliskeskajagsetes õppetekstides: Tallinna dominiiklase David Sliperi taskuraamat. Tallinn: Ilo, 2001.

¹⁶ Kala, T. Sõda, katk ja kallis aeg. 16. sajandi pöördelised sündmused Tallinna Suurgildi asjaajamisraamatutes. Tuna, Tallinn: Rahvusarhiiv, 1/2023, lk 11-26.

¹⁷ Kreem, J. Ordu sügis: Saksa ordu 16. sajandi Liivimaal. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2022.

¹⁸ Pabst, M. Die Typologisierung von Städtreformation und die Stadt Riga als Beispiel. Frankfurt: Peter Lang, 2015.

¹⁹ Maasing, M. Reformatsioon, kirikuvarad ja võim – tüli Riia peapiiskopi ja linna vahel 1520.-1550. aastatel. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2019 (2020), lk 111-143.

²⁰ Põltsam-Jürjo, 2009.

Pernau“.²¹ Lynthemi päevaraamatut kasutas Põltsam-Jürjo ka artikli Uus-Pärnu linna ehitusloost.²² Oluline on aga märkida, et näiteks Põltsam-Jürjo doktoritöö ei keskendunud vaid pildirüüste sündmustele kirjeldatuna läbi Lynthemi päevaraamatu, mistõttu avab selle analüüsimine ja kõrvutamine teiste sarnaste üleskirjutustega käesoleva töö käigus uue perspektiivi, millest seda seni korduvalt käsitletud allikateksti veel avatud pole.²³

1.3. Allikad

Konkreetselt Liivimaa linnades toimunud pildirüüsteid kirjeldavaid tekste kaasaegsete autorite poolt on säilinud äärmiselt piiratud. Tänapäeva uurijatest on neid varasemalt analüüsinud ennekõike Inna Põltsam-Jürjo ja Tiina Kala.

Tallinna linna reformatsiooni sündmustest on kirjutanud dominiiklane David Sliper, kelle üleskirjutused on eesti keelde tõlkinud ja avaldanud Tiina Kala.²⁴ Sliper astus dominiiklaste ordu liikmeks säilinud allikate põhjal tõenäoliselt 1517. aastal²⁵ – samal aastal, kui luterlik usupuhastusliikumine Saksamaal alguse sai. Oma üleskirjutustes kirjeldab ta muuhulgas Tallinna dominiiklaste konvendi seisukorda enne ja keset reformatsioonisündmuseid ning muutuseid, mida reformatsioon Tallinna dominiiklastele kaasa tõi.²⁶ Sliper mainib üleskirjutuste põhjenduseks ise, et eesmärgiks oli kirja panna Tallinna dominiiklaste konvendi loomine, dominiiklaste tegevus Tallinnas ja laialisaatmine reformatsiooni tulemusena.²⁷

Tartu pildirüüste sündmustikku kirjeldab Riias tegutsenud luterlik jutlustaja Sylvester Tegetmeyer oma päevaraamatus.²⁸ Tegetmeyer oli üks radikaalsemaid Liivimaa reformaatoreid.²⁹ Sylvester Tegetmeyeri paari leheküljeline päevaraamatu katkend on säilinud tänu Johann Gottfried Arndti kroonikale, kuigi nimetatud katkendi pärinemine Tegetmeyerilt

²¹ Põltsam-Jürjo, I. Über die Reformation in der livländischen Kleinstadt Neu-Pernau. – Preussen und Livland im Zeichen der Reformation. Osnabrück: Fibre, 2014, lk 199-211.

²² Põltsam, I. Zur Baugeschichte von Neu-Pernau in der Amtszeit des Bürgermeisters Johann von Lynthem (1519-1548): nach Lynthems Denkwürdigkeiten und den Kämmereirechnungen. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 2001/50 (3), 370–388.

²³ *Laiemalt Uus-Pärnu ajaloost kirjutas Põltsam-Jürjo ka artiklites „Neu-Pernau und sein ländliches Hinterland am Anfang der Frühen Neuzeit“ ja „Uus-Pärnu ja orduvõim 16. sajandi I poolel“. Samuti analüüsis Põltsam-Jürjo Liivimaa reformatsiooni mõjusid Liivimaa ühiskonnale artiklis „Reformatsiooni mõju argielule Liivimaal“.*

²⁴ Kala, T. Tallinna dominiiklased. Kloostrimõtisklusi. Tallinn: Olearius, 1993, lk 7-46.

²⁵ Kala, T. Euroopa kirjakultuur hiliskeskajastes õppetekstides: Tallinna dominiiklase David Sliperi taskuraamat. Tallinn: Ilo, 2001, lk 96.

²⁶ Kala, 1993, lk 38-43.

²⁷ Samas, lk 7.

²⁸ Bienemann, lk 503.

²⁹ Kuhles, lk 140.

pole täielikult tõestatav.³⁰ Lisaks Tartu sündmustikule mainib Tegetmeyer ka enda saabumist Riia linna alates 29. septembrist 1522, kus mainib muuseas ka seda, et „leidis eest“ (*fandt vor*) Püha Peetri kiriku kaplanina ametis Andreas Knopken (*Andream Knöpken*).³¹ Tegemist oli Tegetmeyeri kõrval teise olulise, Riia esimese reformaatori Andreas Knopkeniga. Knopken oli veendunud Wittenbergi luterliku koolkonna järgija ning saabus 1517. aastal Riiga, kus asus hiljemalt 1519. aastal ametisse Püha Peetri kiriku kapelläänina.³² Riia reformaatorina on Knopkeni olulisus Liivimaa pildirüüste kontekstis üsna tähelepanuväärne, sest säilinud on mõningad tema seisukohad pildirüüste ja selle sündmuste kohta.³³ Kuigi ta oli kahtlemata „paavsti ebajumalakummardamise, indulgentsimüügi ja pühapiltide kummardamise“ vastane, oli ta siiski vastu ka rahva talitsematusele pildirüüsetes ning ta ei pidanud vägivaldset rüüstamist õigeks ja moraalseks.³⁴

Peale 1522. aasta sissekannet jätkub Tegetmeyeri päevaraamatu tegevus alles 1525. aastal Tartu pildirüüste kirjeldusega.³⁵ Tegetmeyer ise konkreetselt üleskirjutuste põhjendust kirja ei ole pannud. Tema puhul aga on huvipakkuv see, et ta ei kirjeldanud Riia reformaatorina mitte Riia, vaid Tartu pildirüüste ja reformatsiooni alguse sündmuseid. Arvestades asjaolu, et osa Tegetmeyeri päevikust – periood, mis oleks hõlmanud ka Riia pildirüüset – on hävinud või potentsiaalselt isegi tema enda poolt hävitatud,³⁶ võib Riia pildirüüste sündmustest kirjutamise hoidumise põhjuseks olla olnud Tegetmeyeri soov igaks juhuks enda tõenäolist osalust pildirüüstes nõnda avalikult mitte kajastada. Ilmselt aga kirjeldas ta muuhulgas Tartu sündmuseid aga seepärast, et ta oli Tartus lühikest aega rändjuttustajana tegutsenud³⁷ ning vahetult peale pildirüüset Tartu rae ja kodanike poolt Tartusse nii rahvast rahustama kui ka „puhast“, uut usku ametlikult kuulutama kutsutud.³⁸ Muuhulgas on Tegetmeyeri üleskirjutusi reformatsiooni kontekstis analüüsinud ka Kuhles, seda ennekõike Tegetmeyeri eluloo ja pildirüüste sündmuste kirjeldamisel.³⁹

Uus-Pärnust on Liivimaa usupuhastusliikumist kajastavatest allikatest säilinud tõenäoliselt kõige detailsem – eelmaintud Uus-Pärnu bürgermeistri Johann van Lynthem

³⁰ Bienemann, lk 502.

³¹ Samas, lk 503.

³² Arbusow, 1921, lk 175-176.

³³ Hoerschelmann, D. F. Andreas Knopken, der Reformator Rigas. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte Livlands. Deichert: Leipzig, 1896.

³⁴ Samas, lk 59.

³⁵ Bienemann, lk 503.

³⁶ Kuhles, lk 143.

³⁷ Arbusow, 1921, lk 270.

³⁸ Samas, lk 387.

³⁹ Kuhles, lk 143.

päevaraamat,⁴⁰ mis on Uus-Pärnu ajaloo kontekstis asendamatu. See on ainuke kaasaegseid usupuhastusliikumise sündmuseid kirjeldav tekst, mis reformatsiooniajastu alguse Uus-Pärnust säilinud on.⁴¹ Märkimist on väärt, et Lynthem kirjutab lisaks reformatsioonisündmustele ka üldisemalt Uus-Pärnu linna 1520.-1540. aastate olulisematest sündmustest, muuhulgas linna 1524. aastal laastanud tulekahjust.⁴² Siinses kontekstis on aga olulisim, et Lynthem'i üleskirjutused võimaldavad tänu nende detailsusele luua ettekujutuse kaasaegse hoiakust reformatsiooniga seotud sündmuste ja uuenduste suhtes. Lynthem'i tegelikud motivatsioonid mälestuste kirjapanemiseks on ebaselged, kuid arvatavasti oli põhiliseks ajendiks Pärnu linna ajaloo ja Lynthem'i enda mälestuse talletamine tuleviku huvides.⁴³ Tegemist ei ole kindlasti luterliku usupuhastuse kihutustööga. Lynthem jäi säilinud allikate kohaselt elu lõpuni veendunud katoliiklaseks, mistõttu on tema motiiviks sündmuste üles kirjutamisel peetud ka soovi põhjendada iseenda kui bürgermeistri tegutsemisviisi kirikuvarade sekulariseerimisel.⁴⁴ 1524. aastal oli aset leidnud tulekahju ja linn oli vaja uuesti üles ehitada, mis tähendas linna toimimiseks vajalike eelarvevarade olulist vähenemist. Bürgermeistrina oli Lynthem'i üheks ülesandeks ka kirikuelu priiskamise piiramine linna kesise majandusliku seisuga tõttu peale 1524. aasta tulekahjut, mille tõttu ongi arvatud, et enda tegevuse selgitamine läbi kiriku suurte kulutuste kritiseerimise on üheks põhjuseks, miks Lynthem reformatsiooni eel- ja algussündmustikku kirjeldanud on.⁴⁵

Põltsami ja Vunki allikapublikatsioon ei ole esimene väljaanne, mille raames Lynthem'i mälestusi publitseeritud on – varasemalt on avaldatud osaliselt tekste tema päevaraamatust ka 1901. aasta kogumikus „Sitzungsberichte der Alterthumforschenden Gesellschaft zu Pernau, 1899 - Juli 1901“.⁴⁶ Lynthem'i üleskirjutuste analüüsimisel kasutan lisaks Põltsami ja Vunki allikakogumiku alamsaksakeelse materjali osaliselt ka Madis Maasingu eestikeelset käsikirjalist tõlget, mille elektrooniline versioon on minu valduses. Lynthem'i päevaraamatu tõlgitud tsitaadid pärinevad justnimelt sellest tõlkest. Ka Sliperi puhul kasutan eestikeelset tõlget, kuid Tegetmayeri puhul alamsaksa originaali, mida olen käesolev töö tarbeks vähesel määral ise eesti keelde tõlkinud ning mis on leitav töö lõpus lisana.

⁴⁰ Põltsam, Vunk.

⁴¹ Samas, lk 138.

⁴² Samas, lk 143.

⁴³ Samas, lk 138.

⁴⁴ Põltsam-Jürjo, 2009, lk 388.

⁴⁵ Samas

⁴⁶ Sitzungs-Berichte der Pernauer Alterthumforschenden Gesellschaft, Band 2: 1899/1901. Pärnu: Stadtbuchdruckerei L. W. Laakmann, 1901.

2. Pildirüüste. Sündmused Liivimaal

Pildirüüste sündmused, mis leidsid aset mitmel pool Euroopas, olid luterliku reformatsiooni käivitumise ja alguse puhul olulised ning neid võibki pidada luterliku reformatsiooni algstaadiumiks. Liivimaa pildirüüste sündmuseid võib käsitleda kui ikonoklasmi – religioosse kunsti taunimise kummardusobjektina ning ühtlasi ka nende esemete kõrvaldamise – esinemisvormi luterliku reformatsiooniliikumise kontekstis.⁴⁷ Kuigi kunst oli keskajal, reformatsioonile eelneval ajaperioodil olnud eksklusiivselt religioosne, ei olnud see Piibli ja muude pühakirjade järgi iseseisev kummardamise objekt.⁴⁸ Algselt ei pidanud Martin Luther pühakodasid kaunistavat kunsti kuigi häirivaks, kuid aja möödudes võib tema loengutest välja lugeda aina kasvavat kriitikat religioosse kunsti liigse austamise suhtes.⁴⁹ Aina enam pööras Luther oma doktriini kohaselt tähelepanu religioosse kunsti tähtsusetusele õndsuse saavutamisel.⁵⁰ Uued usupuhastusliikumise järgijad haarasid Lutheri õpetusest entusiasmi kinni ning 1520. aastate alguses leidsid mitmetes Saksa linnades aset pildirüüsted. Toimunu oli aga Lutherile ääretult vastumeelne – tema õpetuse eesmärgiks ei olnud religioosete kunstiobjektide meelevaldne rüüstamine ja hävitamine – pigem laitis ta maha kirikutes olevate piltide ebajumalikkuse.⁵¹ Lutheri vastus pildirüüste käigus toimunule oli negatiivne ning ta heitis osalenutele ette meelevaldsust ning ebasünda käitumist.⁵²

Hereetilise olemusega usuõpetus levis Liivimaal juba 15. sajandil, kuigi tõendeid nende suundade kinnistumisest rahva seas ei ole.⁵³ 16. sajandi algusaastatel toimus Liivimaal järsk usulise aktiivsuse elavnemine, kuigi religioosne vaimustus jäi siiski ametliku, katoliku kiriku raamidesse: rahva seas kasvatati õndsakssaamise vajadust patukustutusjutluste kaudu, mille raames koguti suuri summasid indulgentside müügist.⁵⁴ Oluline on aga siinkohal täheldada, et indulgentsimüügi näol ei olnud tegemist ka vaid religioosete motiividega: raha koguti 16. sajandi alguses plaanitud Vene-vastase risticõja tarbeks.⁵⁵ Pinged religioosete arengute ja muutuste kontekstis kasvasid ühiskonnas aina enam ning esimesi, selgeid sündmuseid, mis viitas rahva rahulolematusele katoliku kiriku suhtes, olid reformatsiooni keskusteks kujunenud

⁴⁷ Arbusow, 1921, lk 290-291.

⁴⁸ Michalski, lk 2.

⁴⁹ Samas, lk 5.

⁵⁰ Arbusow, 1921, lk 291.

⁵¹ Luther, M. Kolmapäeval pärast *Invocavit*'it. – Luther, M. Valitud tööd. Petti, U. (koost.). Tartu: Ilmamaa, 2012, lk 368.

⁵² Michalski, lk 17.

⁵³ Arbusow, 1921, lk 86.

⁵⁴ Pölsam, 2003, lk 14.

⁵⁵ Arbusow, L. Die Beziehungen des Deutschen Ordens zum Ablasshandel seit dem 15. Jahrhundert. Riga: W. F. Häcker, 1909, lk 2.

linnades toimunud pildirüüsted.⁵⁶ Rüüste käigus kimbutati ja visati kirikutest ja kloostritest vastavalt välja ka kirikuõpetajaid, nunnasid ja munkasid – neid, kes linnaasukate silmis kirikut esindasid.⁵⁷

Siinkohal on oluline Liivimaa linnade puhul piiritleda ka linnareformatsiooni eripärasid. Erinevates linnades määrasid reformatsiooni levimist ja arengut erinevad tegurid, mistõttu on ühtset mudelit, mis kõikide linnade reformatsioonisündmuseid ühtselt seletaksid ning mida kõikide linnade suhtes üldse rakendada võiks, keeruline määratleda.⁵⁸ Alamsaksa keeleruumi aladel, kaasa arvatud Liivimaal, juurdus reformatsioon aeglaselt veel ka peale 1525. aastat muuhulgas seetõttu, et reformatsioon kulges omalaadselt, mitte üksüheses vastavuses Lutheri enda arusaamadega, mille põhjuseks oli tõsiasi, et Lutheri ladinakeelseid kirjutisi ei pruugitud täielikult mõista.⁵⁹ Kas ja kui palju võib seda aspekti siinkohal rakendada näiteks Uus-Pärnu kontekstis, on keerukas öelda. Samuti tuleks linnareformatsiooni eripärade avamisel arvestada kaasaegsete linnade erinevate poliitiliste, ühiskondlike, kultuuriliste ja muude eripäradega.⁶⁰

2.1. Reformatsiooni eelsündmused Tallinnas, Tartus ja Uus-Pärnus

Varasem ettekujutus Tallinnas läbiviidud reformatsioonist kui kiirest ja jõudsest protsessist on viimase aastakümne jooksul ajalookirjutuses ümber kujunenud.⁶¹ 1520. aastatel valitses Tallinnas Toompeal Saksa ordu Liivimaa haru. Linna isand oli Wolter von Plettenberg, kes ei järginud reformatsiooniliikumise levimise käigus küll Saksa ordu kõrgmeistri Albrecht von Hohenzollerni eeskuju luterliku liikumisega ühinemisel, kuid on teada, et Plettenberg tolereeris Liivimaa suuremates linnades uue usuliikumise järgijaid.⁶² Luterlik reformatsioon oli 1520. aastatel Liivimaa linnades edukalt juurdumas. 1523. ja 1524. aastate vahetuse sündmustik allikatest reformatsiooni kontekstis eriti ei kajastu, kuid on teada, et protestantlikud jutlustajad tegutsesid 1524. aastal Tallinnas juba üsna aktiivselt ja regulaarselt, mis tekitas kohalikes veendunud katoliiklastes ilmselget vastumeelsust.⁶³ Lisaks olid linnasisesed poliitilis-majanduslikud pinged süvenenud: tüli dominiiklaste konvendi ja linna vahel oli

⁵⁶ Pöltsam, lk 14.

⁵⁷ Kuhles, lk 146.

⁵⁸ Pabst, lk 49.

⁵⁹ Samas, lk 42.

⁶⁰ Samas, lk 50.

⁶¹ Kala, 2019, lk 53.

⁶² Ritscher, lk 11.

⁶³ Samas, lk 112, 114.

kulmineerunud, mis tipneski 1525. aastal konvendi laialisaatmisega.⁶⁴ Seda on mõneti võimalik tõlgendada ka rae motiivina reformatsiooni läbi viimiseks, kuigi ilmselt oli pigem tegu majanduslike küsimustega, mis raadi konvendi laialisaatmisele ajendasid.⁶⁵ Suuresti heideti dominiiklastele ette pärimispettuseid ja pärijateta vara omandamist konvendi rikastamise eesmärkidel.⁶⁶ Siinkohal on märkimisväärne, et raad ei heitnud luterlikele jutlustajatele nende tegevust ette – vastupidi, pigem aidati neile kaasa. 1524. aasta maikuu rae ja kogukonna poolt dominiiklaste konvendile esitatud nõudmiste ühes punktis seisab: „/.../ 7) jumalateenistus vendade kirikus pidi kella seitsmeks läbi olema, et evangeelsed jutlustajad saaksid seejärel oma jutlust alustada; /.../“.⁶⁷ Seega võib täheldada rae ja linnakogukonna teatavat poolehoidu luterliku usupuhastusliikumise poole. Tallinnale on ka kui ühele mõjukamale Liivimaa linnale omistatud laiemat tähtsust luterliku reformatsiooni laienemisel üle kogu maa, mis pole sugugi väär.⁶⁸ Muutuste mõjukust Tallinna linlaste jaoks illustreerivad mõneti ka kaasaegsete üleskirjutused, mille puhul tuleb aga taaskord arvestada ka autorite endi tausta ja isiklikke tõekspidamisi.

1524. aastaks ei olnud reformatsioon Tartus veel nõnda levinud kui Liivimaa põhjaosas.⁶⁹ Oluline roll oli siinkohal Riia peapiiskopil ning Tallinna ja Tartu piiskopil Johann Blankenfeldil, kes peapiiskopi ametikohale asudes muutis oma taotlustega suurendada võimu Tartu linna üle ka suhteid linnaga veelgi pingelisemaks kui varem.⁷⁰ Esimene ametlik luterlik jutlustaja, kes määrati rae poolt Maarja kirikusse ametisse ja kes linnas Lutheri õpetuse eeskujul jutlustama hakkas, oli Riia vaimulik Hermann Marsow, kelle jutluste sisu Tartu linlaste seas ka innukalt levima hakkas.⁷¹ Blankenfeld, linna ilmaliku ja vaimuliku võimukandjana, sundis Marsowi linnast lahkuma ja rahvas pöördus seejärel radikaalse ilmikjutlustaja Melchior Hoffmani poole, mistõttu pinged Tartu linnas veelgi jõudsamalt süvenesid.⁷² Hoffmani edukus luterliku usupuhastuse levitamises seisnes selles, et ta jutlustas esialgu salaja ning kogus seeläbi varjatult aina enam toetust.⁷³

Säilinud allikate põhjal pole võimalik täiesti kindlaks määrata kaasaegse Uus-Pärnu linna rahva religioosseid hoiakuid usupuhastuse suhtes enne reformatsiooni sündmuste algust

⁶⁴ Kala, 2001, lk 99-100.

⁶⁵ Samas, lk 102.

⁶⁶ Arbusow, 1921, lk 280.

⁶⁷ Kala, 2001, lk 100.

⁶⁸ Kala, 2007, lk 11.

⁶⁹ Arbusow, 1921, lk 325.

⁷⁰ Kuhles, lk 106.

⁷¹ Arbusow, 1921, lk 325-326.

⁷² Kuhles, lk 107.

⁷³ Samas, lk 160.

1520. aastatel.⁷⁴ Ei ole välistatud, et Uus-Pärnut külastas mõni usupuhastusliikumist taotlev ja toetav rändjutlustaja,⁷⁵ aga reformatsiooni algus oli võrreldes teiste Liivimaa linnadega siiski oluliselt aeglasem ja hilisem. Põhjuseid selleks võib olla mitmeid. Üheks rahva rahulolematuse põhjuseks reformatsioonile eelnenud ajal on peetud näiteks 1524/1525 Liivimaad laastanud näljahäda, mis ilmselt põhjustas muuhulgas ka Tallinna ja Tartu linlaste seas rahulolematust, kuid mida Uus-Pärnus süvendas justnimelt 1524. aastal linna laastanud tulekahju, sest põlengu käigus hävis suur osa linna vilja- ja jahuvarudest.⁷⁶ Kaasa ei aidanud ka vaimulike-poolne jätkuv rendi sissenõudmine rahva käest, kuigi peale tulekahju oli linlaste rahaline seis niigi vilets – see tõi omakorda kaasa kriitikat kiriku rahamajanduse osas.⁷⁷ Tartu piiskopiga, kelle diötseesi Uus-Pärnu kuulus, olid suhted nõrgad ning linnas domineeris ordu võim.⁷⁸ Seetõttu on samuti huviküllane, et reformatsioon Uus-Pärnus võrreldes teiste Liivi linnadega nõnda hilja levima hakkas – eeldused protestantliku usupuhastusliikumise levikuks olid Tartu piiskopi vaimuliku võimu nõrkuse tõttu selleks tegelikult olemas.

Sarnaselt Tallinnale ja Tartule oli tegemist Uus-Pärnu näol tegu hansalinnaga ja seeläbi hoiti aktiivselt sidemeid nii teiste Liivimaa kui Saksa hansalinnadega ning kodanikud reisisid tihtipeale teadmisi omandama läänepoolsema Euroopa ülikoolidesse – seetõttu polnud kokkupuudetel usudoktriini erinevate tõlgendustega ka teatav kriitilisus katoliku kiriku vastu sugugi välistatud.⁷⁹ Peale selle lisas pingeid 1526. aastaks ka gildivendade omavoliline tegevus Nikolai kirikhärraks evangeelse jutlustaja ametisse seadmise näol, mis tähendas vastuolu gildivendade ja ordu vahel, sest viimasel oli ainuõigus Nikolai kirikhärrade määramisel.⁸⁰

Tänu Lynthem i üleskirjutustele on laiemalt teada ka reformatsioonieelsete Uus-Pärnu kiriklike olude kohta. Ta kirjeldab vikaaride rendi ja elatise teenimise meetodeid enne 1524. aasta tulekahju, kirjeldades nende tegevust kui „sissenõudmist ja kokkukorjamist“ rahva arvelt.⁸¹ Kuna tulekahju oli olnud nõnda laastav, ei suutnud inimesed renti enam õigeks ajaks maksta ning jäid tihti võlgu, mida Lynthem kirjeldab paralleelselt Lutheri reformatsiooni ja kiriku allakäiguga olevat põhjuseks, miks dominiiklaste ja frantsisklaste mungakloostrid suuremates

⁷⁴ Põltsam-Jürjo, 2009, lk 381.

⁷⁵ Samas

⁷⁶ Samas, lk 392.

⁷⁷ Samas, lk 387.

⁷⁸ Samas, lk 351.

⁷⁹ Põltsam-Jürjo, 2014, lk 201.

⁸⁰ Põltsam-Jürjo, 2009, lk 393.

⁸¹ Põltsam, Vunk, lk 144.

Liivimaa linnades – Riias, Tallinnas ja Tartus – likvideeriti.⁸² Lynthemil kohaselt oli Uus-Pärnus vana kirikukorraldus säilinud aga „mõnda aega kauemaks kui teistes linnades“.⁸³

2.2. Pildirüüsted Tallinnas, Tartus ja Uus-Pärnus

16. sajandi alguseks oli muuhulgas Liivimaa ühiskonnas kasvamas rahulolematu kirikukorralduse suhtes – linnades asuvate kloostrite ja ka kirikuõpetajate hea elujärg tekitasid linnaasukate seas pahameelt.⁸⁴ Tallinnas tungisid 14. septembril 1524 evangeelset õpetust pooldavad rahvamassid mitmetesse kirikutesse – enim sai kannatada Oleviste kirik, märkimisväärselt rüüstati ka Pühavaimu kirikut.⁸⁵ Niguliste kirikusse rüüstajad sisse ei pääsenud, sest kiriku lukud olid sulapliid täis valatud.⁸⁶ Sündmuste ajendiks on peetud eelkõige Plettenbergi manitsevat kirja Tallinnale, milles keelas munkade tagakiusamise, millele vastuseks rüüstas rahvahulk 14. septembril, Ristiülendamispühal, Tallinna dominiiklaste kloostrit ja mitmeid linna kirikuid.⁸⁷ Pildirüüset on peetud Tallinna linna reformatsiooniliikumist konkreetselt käivitanud sündmuseks.⁸⁸

Tartus algas pildirüüste 7. jaanuaril 1525.⁸⁹ Otseseks ajendiks oli olukord, kus piiskopi käsul ähvardati evangeelne jutlustaja Melchior Hoffman vangistada, kuid kui piiskopi stiftifoogt seda teha püüdis, hakkasid Hoffmani toetavad linlased talle vastu.⁹⁰ Seda sündmust võib pidada Tartu pildirüüste ajendiks. Rahvas tungis Püha Maarja kirikusse, kus oli parasjagu toimumas katoliiklik teenistus, ning viskas preestri koos lauljatega välja ja hävitas kirikus asuvad pildid.⁹¹ Seejärel liikus rahvahulk Jaani kirikusse ning kiskus maha seal asuvad altarid, lõhkusid pühapildid ja oreli.⁹² Peale seda suundus rahvas veel ka Püha Maarja Magdaleena dominiiklaste kloostri ja ajas mungad sealt minema.⁹³ Märkimist väärib ka asjaolu, et kõigele lisaks rüüstati peale roomakatoliku kirikutele ja kloostri ka vene õigeusu Nikolai kirikut.⁹⁴ Oluline episood Tartu pildirüüsetest on 10. jaanuari sündmused, kui umbkaudu 200-pealine rahvamass ründas ka Toompead, mille tulemusena sai vigastada 20 isikut ja surma 4

⁸² Põltsam, Vunk, lk 144.

⁸³ Samas, lk 145.

⁸⁴ Arbusow, 1921, lk 256.

⁸⁵ Hansen, G. v. Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revels. Tallinn: Lindfors' Erben, 1873, lk 6.

⁸⁶ Arbusow, 1921, lk 357.

⁸⁷ Samas

⁸⁸ Kala, 2007, lk 10.

⁸⁹ Arbusow, 1921, lk 381.

⁹⁰ Samas, lk 380-381.

⁹¹ Samas, lk 382.

⁹² Samas, lk 382.

⁹³ Samas

⁹⁴ Samas, lk 383.

linnakodanikku.⁹⁵ Sellele rünnakule stiftifoogt Peter von Stackelberg⁹⁶ vastu võidelda ei suutnud ning taandus piiskopilinnusesse, mille peale rüüstas rahvamass ka Toomkirikut.⁹⁷ Need sündmused muudavad Tartu pildirüüste võrreldes Tallinna ja Uus-Pärnuga veriseimaks.

Uus-Pärnus leidis pildirüüste aset 15. märtsil 1526, kui rahvahulk tungis Nikolai kirikusse ning hävitasid hulgaliselt püüsilte ja -kujusid.⁹⁸ Tegemist oli pigem ideoloogilise rünnaku kui pelgalt röövimis- ja lõhkumisvajadusest motiveeritud rünnakuga.⁹⁹

2.2.1. Pildirüüste vahetutest järelsündmustest

Sisuliselt tõi pildirüüste kõigis linnades kaasa uue usuõpetuse kindlustumise. Tallinna raad reageeris pildirüüstele kiirelt. Järgmisel päeval peale rüüste sündmuseid, 15. septembril, andis raad välja korralduse tagastada kõik kloostritest ja varastatud esemed ning seejärel käsu mõista nende isikute üle kohut, kes pildirüüestes osalesid.¹⁰⁰ Raad keelas ka igasuguse edaspidise kirikutesse sissetungimise ja piltide hävitamise või varastamise, mis kehtis ennekõike seni rüüstest puutumata jäänud kirikute kohta.¹⁰¹ Rahvahulga edasise mässumeelsuse vältimiseks käskis raad eemaldada Rooma katoliku kiriku kunstilised elemendid, mis oleksid rahvast edaspidisele vägivaldale ohutanud.¹⁰² Kuigi lõpuks ei tagastatud siiski kogu varastatud kirikuvara, jäi rae mõjuvõim kestma ning vägivaldsed rahutused linnas enam ei kordunud.¹⁰³

Tartus oli vahetult peale 10. jaanuari sündmuseid protestantlikult meelestatud rahvahulk hõivanud Toomemäe ning vastasseis linna ja Blankenfeldi vahel kestis veel 1525. aasta kevadeni.¹⁰⁴ Linnaraad püüdis usupuhastusliikumisele läheneda varasemast rahulikumat teed pidi ning radikaalse Hoffmani asemel kutsuti Tartusse lühiajaliselt ametlikuks jutlustajaks Riia Sylvester Tegetmeyer.¹⁰⁵ Järgnes kirikute võtmine rae kontrolli alla ja kloostrite sekulariseerimine, millest jäi puutumata vaid Toomkirik ja naistsisterslaste klooster.¹⁰⁶

⁹⁵ Arbusow, 1921, lk 383.

⁹⁶ Samas, lk 381.

⁹⁷ Samas, lk 384.

⁹⁸ Pöltsam-Jürjo, 2009, lk 390.

⁹⁹ Samas, 391.

¹⁰⁰ Arbusow, 1921, lk 357.

¹⁰¹ Samas

¹⁰² Samas, lk 358.

¹⁰³ Samas

¹⁰⁴ Samas, lk 386, 398.

¹⁰⁵ Samas, lk 386.

¹⁰⁶ Samas, lk 406.

Uus-Pärnus tekkis ajutine vastasseis ordu ja linnavõimu vahel: Uus-Pärnu komtuur kutsus 10. aprillil enda ette rae ja kompanii vennad, et panna nad aru andma pildirüüste käigus toime pandud hävitustöodes, lisaks heideti raele ette omavolilist jutlustaja ametisse määramist linna peakirikusse ilma ordu volitusega ning ka üldiselt rae valitsemise alla käimist.¹⁰⁷ Rae vastus sellele oli süüdistada pildirüüstes kompanii liikmeid¹⁰⁸ ja jutlustaja ametisse seadmises linna kogukonda.¹⁰⁹ Kuigi Lynthemis sõnul ei tahtnud raad Nikolai kiriku ülesehitamise kulusid enda kanda võtta, määras komtuur neile siiski selle kohustuse.¹¹⁰ Ametisse määratud kirikhärra ülalpidamise eest pidi hoolt kandma linna kogukond.¹¹¹ Sellega oli vastasseis lahendatud, pildirüüste süüdlasteks määrati vaid kompanii liikmed.¹¹² Kahtlemata sai peale pildirüüset Uus-Pärnus alguse uue õpetuse täielik juurdumise protsess, kuigi usulised tõekspidamised ei mänginud siin tegelikult ilmaliku võimu jaoks kirikuvarade sekulariseerimisel niivõrd rolli kui kirikuvarade kontrollimine ise.¹¹³

¹⁰⁷ Põltsam, Vunk, lk 148.

¹⁰⁸ Samas

¹⁰⁹ Põltsam, Vunk, lk 148.

¹¹⁰ Samas

¹¹¹ Samas

¹¹² Samas

¹¹³ Põltsam-Jürjo, 2009, lk 395-396.

3. Pildirüüste sündmustiku kirjeldused Tallinnas, Tartus ja Uus-Pärnus

Tallinna dominiiklase David Sliperi üleskirjutus hõlmab reformatsiooni sündmuseid üsna laialt. Sliper kirjeldab lisaks konkreetselt pildirüüstele ka reformatsiooni eellugu ning tagajärgi ennekõike Tallinna dominiiklaste konvendi jaoks. Arvestades fakti, et Sliper oli dominiiklane, ei ole sugugi üllatav, et ta suhtus Lutherisse ja tema õpetuse järgijatesse vastumeelselt, mis väljendub ka tema sõnakasutuses: „/.../ kui doktor Lutheri õpetusest ainuüksi pühakirja kaudu õndsaks saamisest õhutatud väärusu jutlustajad Liivimaale jõudsid ning siin mõistmatu rahva kadeduse meie jõukust näinud konvendi vastu lõkkele ärritasid“.¹¹⁴ Siinkohal on oluline arvestada ka ennist mainitud Tallinna rae ja dominiiklaste konvendi pingelisi suhteid reformatsiooni alguses, mis kulmineerus konvendi laialisaatmisega 1525. aastal.¹¹⁵ Sliper süüdistab rahva mässulisuse õhutamises ja seega Tallinna pildirüüste vallandumises muuhulgas Riia reformaatoreid Andreas Knopkenit ja Sylvester Tegetmeyerit, kes Sliperi kohaselt juba 1521. aastal Riias luterlikku õpetust levitasid ning kellest viimane ka Tallinnat külastas ja seal jutlustas.¹¹⁶ Lisaks nimetab ta Tallinna linna luterlike jutlustajate seas Niguliste kiriku Johann Langet, Oleviste kiriku Zacharias Hasset ja Pühavaimu kiriku Heinrich Bockholdti.¹¹⁷ Tallinna pildirüüste sündmused dateerib Sliper 1524. aasta Püha Risti õhtule ehk 14. septembrile ning kirjeldab neid järgmiselt: „Ja nende [luterlike jutlustajate] ässitamise läbi sündis, et /.../ mõistmatu rahvas [tormas] kirikuisse ning lõhkus ja tassis laiali kõik ettepuutuva ning meiegi Püha Katariina kirik sai rängasti kannatada /.../“.¹¹⁸ Sliper märgib lisaks, et peale ettenägelike dominiiklaste olid ka mustpeade vennad need, tänu kellele päästeti rüüstamise käest osa kirikuvaradest: „/.../ päästeti vaid see kraam, mille [dominiiklastest] vennad olid varjule viinud või vagad mustpead oma kirikule annetatud varast enese juurde hoiule võtnud.“¹¹⁹

Sylvester Tegetmeyeri päevaraamatus on peale 1522. aastal Riiga saabumist kirjeldavat sissekannet järgmine alles 1525. aastal.¹²⁰ Tegetmeyerit on peetud Riia pildirüüste õhutajaks, kuid selle kohta ei ole säilinud otseseid tõendeid. Nimetatud sissekandes kirjeldab Tegetmeyer Tartu pildirüüste sündmuseid, mitte enam Riias toimunut. Tegetmeyer oli ka ise 1523. aastal Tartus luterliku rändjutlustajana tegutsenud,¹²¹ 1525. aasta pildirüüste ajal ta ise linnas ei

¹¹⁴ Kala, 1993, lk 39.

¹¹⁵ Kala, 2001, lk 99.

¹¹⁶ Kala, 1993, lk 39.

¹¹⁷ Samas, vt. ka Arbusow, 1921, lk 279.

¹¹⁸ Kala, 1993, lk 39.

¹¹⁹ Samas

¹²⁰ Bienemann, lk 503.

¹²¹ Arbusow, 1921, lk 270.

viibinud. Tegetmeyer kirjeldab pildirüüstele eelnenud vägivaldset vastasseisu luterlikult meelestatud Tartu linnaasukate ja Tartu piiskopi foogti vahel. Nimelt olevat piiskopi stiftifoogt Peter von Stackelberg¹²² ähvardanud vangistada jutlustajat Melchior Hoffmani: „/.../ aastal 1525 peagi peale jõulupühi tahtis piiskopi foogt Tartu Melcher Hoffmani, ühte kasukseppa [*korschner*], kinni võtta, sest ta jutlustas evangeeliumi.“¹²³ Üleskirjutusest ilmneb, et foogti tegevusele hakkasid vastu kodanikud ja noored sellid ning nende vastuseisu tagajärjel hukkus neli inimest: „/.../ nõnda et kodanikest 4 said surma, kaks sakslast ja kaks mitesakslast.“¹²⁴ Seda episoodi võib käsitleda kui Tartu reformatsiooni käivitanut.¹²⁵ Konkreetselt pildirüüste sündmuseid Tartus kirjeldab Tegetmeyer järgmiselt: „/.../ Seal tulid ülejäänud ja murdsid kõigisse kirikutesse sisse (*breken alle kercken up*), hävitasid kõik pildid ja retaablid, Püha Peetri kirikus põletasid (*vorbrenden*) kõik retaablid ja hävitasid (*schlogen*) seal kõik kaunistused (*schappe*).“¹²⁶ Tegetmeyeri nimetatud Melchior Hoffman oli lihtne köösner, mitte vaimulik, kuid jutlustamist alustades veendunud Lutheri õpetuse järgija ning alustas 1523. aastal Volmaris – tema edukust jutlustamises on omistatud taaskord ühiskonnas levinud rahulolematusele, mis võimaldas tal lihtsa käsitöölise ameti pidamise asemel hoopis ilmikjutlustajana tegutseda.¹²⁷ Hoffmani radikaalsed reformatsioonimeelsed jutlused asetasisid ta teiste luterlike jutlustajate ja Tartu raega vastuollu.¹²⁸ Tõenäoliselt oli Hoffman ka see, kelle eestvedamisel Tartu pildirüüste sündmused vallandusid – seda võib järeldada kasvõi eelmainitud Tegetmeyeri päevaraamatu sissekandest.¹²⁹

Lynthem'i päevaraamatu sissekanded konkreetselt 15. märtsi pildirüüste sündmustikust on üsna lühikesed. Lynthem kirjutab nii pildirüüstele eelnenud ajast kui ka pikalt toimunu tagajärgedest, eriti rüüstajate jaoks.¹³⁰ Ta kirjutab 1526. aasta rüüstamistest kahel korral, esimesel korral justkui eellooks ja põhjenduseks, miks raeliikmed tegid otsuse Püha Risti kabelist hõbedast väärisasju ära viia: „/.../ et kahjusid vältida.“¹³¹ Siinkohal on Lynthem'i kirjeldus rüüstest ilmekas, kirjeldamaks tema hoiakut rüüstamiste suhtes: „/.../ [kaubasellid ja mõned kodanikud] kes tulid lärmates kokku, murdsid kiriku[te]sse sisse /.../ ning rikkusid

¹²² Arbusow, 1921, lk 381.

¹²³ Bienemann, lk 503.

¹²⁴ Samas

¹²⁵ Arbusow, 1921, lk 381.

¹²⁶ Bienemann, lk 503-504.

¹²⁷ Arbusow, 1921, lk 270.

¹²⁸ Tarvel, lk 32.

¹²⁹ Bienemann, lk 503.

¹³⁰ Pölsam, Vunk, lk 148.

¹³¹ Samas, lk 147.

salaja, millele kahju said teha, seda tegid mitmed.¹³² Ta nimetab rüüstajate seas eestvedajatena kodanikke ja kompanii vendasid (*brueder der comphenii*) ning lisab, et need kaks gruppi „võtsid endaga kaasa“ (*nemen tho syck*) käsitöölisi (*amptluede*) ja mittedakslasi (*unduczsche*).¹³³ Usupuhastusliikumise sündmustes võib varasemast aina enam täheldada mittedakslaste ehk eestlaste kasvavat osalust.¹³⁴ Lisaks süüdistab Lynthem rüüstajate õhutamises luterlikku jutlustajat.¹³⁵ Lynthem kirjeldab 15. märtsi sündmuseid, iseloomustades rüüstajate tegevust negatiivselt: „/.../ tungisid vägivald ja pahatahtlikkusega meie linna [Nikolai] kirikusse ja lõhkusid mitmed/kõik pühapildid, viskasid retaablid altaritelt“.¹³⁶ Lynthem üleskirjutusest ilmneb ka asjaolu, et bürgermeistrite (sealhulgas Lynthem enda) rahva poole esitatud palve rüüstamisega 14 päeva oodata oli tulutu, sest mõned raehärrad olid rüüstajate poolel: „/.../ samuti mõne rae[liikme]st soosija tõttu, kes neid üles kihutasid, pidi see seaduserikkumine [*overdaeth*] jätkuma.“¹³⁷ Vastus küsimusele, miks bürgermeistrid rahval spetsiifiliselt 14 päeva palusid oodata, jääb Lynthem üleskirjutusest ebaselgeks.¹³⁸ Lisaks kirjutab Lynthem muuhulgas teistes Liivimaa linnades toimunud pildirüüstete sündmustest: „Kõik kirikute varad, hõbemonstrantsid, peekrid, ornamendid, samuti altaritel olnud maalitud retaablid olid kõigis Liivimaa linnades kõrvale heidetud aastal 1525.“¹³⁹

Siinkohal väärrib mainimist ka Riia reformaatori Andreas Knopkeni üldine lähenemine usupuhastusele. Knopken oli küll Tegetmeyerist oluliselt rahulikum ja tasakaalukam,¹⁴⁰ kuid pühapiltide kummardamisele oli Knopken siiski äärmiselt vastu,¹⁴¹ nagu ennist mainitud. Kuigi Knopkeni nappidest säilinud sõnavõttudest¹⁴² ei ilmne otseselt Riia pildirüüstete sündmustiku kirjeldus, saab siiski nendest järeldada tema hoiakut pildirüüstete sündmuste suhtes, mis siinse bakalaureusetöö kontekstis tegelikult oluline ongi. Ta taunis katoliku kiriku pildikultust, kirjutades selle aktiivsete järgijate kohta: „Nad on narrideks muutunud“ (*„Sie sind zu Narren geworden*).¹⁴³ Samuti lisab ta sel teemal: „Tänapäeval hoiab sama hullus vangistuses neid, /.../ ja usuvad, et surnud asjad on vastuvõtlikud jumalikule armule, mida suudab vastu

¹³² Põltsam, Vunk, lk 147.

¹³³ Samas

¹³⁴ Põltsam, 2003, lk 14.

¹³⁵ Põltsam, Vunk, lk 148.

¹³⁶ Samas, lk 147-148.

¹³⁷ Samas, lk 148.

¹³⁸ Põltsam-Jürjo, 2009, lk 394.

¹³⁹ Põltsam, Vunk, lk 145.

¹⁴⁰ Hoershelmann, lk 57.

¹⁴¹ Samas, lk 45.

¹⁴² Samas, lk 9.

¹⁴³ Samas, lk 46.

võtta vaid Jumala näo järgi loodud inimhing.¹⁴⁴ Viimases lausepooles kritiseerib Knopken väärilt suunatud jumaldamist – „surnud asjad“ tähistavad siinkohal pühaliku tähendusega esemeid, mis kirikutes leidsid: kõiki pühapilte, altareid jms esemelisi kehi, mis suunasid inimese fookuse tõelisest jumalikkusest eemale. Selle koha pealt on Knopkeni seisukoht väga sarnane Lutheri omaga – mõlemad kritiseerivad pühapiltide kummardamist kui Jumala enda kummardamist, sest tegemist on pealiskaudse ja maise, mitte tõeliselt jumaliku elemendiga. Lisaks on Knopkeni ja Lutheri seisukohtadest sarnane pildirüüste teatav kritiseerimine. Knopken sõnastas sarnaselt Lutherile¹⁴⁵ probleemiks piltide kui ebajumaluste austamise.

¹⁴⁴ Hoerschelmann, lk 46.

¹⁴⁵ Luther, lk 368.

4. Kirjelduste võrdlus

Üldiselt on Sliper, Tegetmeyer ja Lynthem pildirüüste sündmuseid kirjeldanud üpris sarnaselt: rahvasumm tungis kiriku(te)sse ning hävitas, lõhkus ja varastas kirikuvarasid. Tähelepanu väärib asjaolu, et nende autorite kirjutisi kõrvutades ilmneb, et eri Liivimaa linnades olid pildirüüste nii-öelda süüdlastena nimetatud siiski üsna sarnased linlaste grupid. Lynthem kirjeldab teiste allikatega võrreldes pildirüüstajate koosseisu kõige üksikasjalikumalt ning tema üleskirjutustest ilmneb, et rüüste eestvedajateks olid Uus-Pärnus kodanikud, kompaniivennad ja noored kaubasellid. Ilmselt on Lynthem kompaniivendade all mõelnud mustpeadeks nimetatud ordu sõjasulaseid, mitte mustpäid kui kaupmeeste vennaskonda. Tegetmeyer ei kirjelda otseselt, kes rahvast kirikuid rüüstama juhtis, aga ta nimetab foogtile vastuhakkajateks kodanikke ja noori kaubaselle¹⁴⁶ ning rüüstes osalenud rahvahulga kohta kirjutab: „Seal tulid ülejäanud¹⁴⁷ ja murdsid kirikutesse sisse, /.../“.¹⁴⁸ David Sliperi üleskirjutustest ei selgu konkreetselt, kes Tallinna pildirüüste sündmustes eestvedajateks olid ning ta kirjutab üsna napisõnaliselt, et: „/.../ mõistmatu rahvas [tormas] kirikuisse /.../“.¹⁴⁹ Tegetmeyeri ja Lynthem'i kirjeldustest ilmneb ühe sarnasusena asjaolu, et mõlema kohaselt mängisid pildirüüste vallandumises ja/või pildirüüste käigus toime pandud hävitustöodes olulist rolli sarnaste ühiskonnagruppide esindajad. Mõlemad kirjeldavad lisaks kodanikele, gildivendadele/kompaniivendadele pildirüüste kontekstis olulisel kohal olevat ka mittesakslasi ehk eestlasi. Sliperi üleskirjutatust sarnast detailsust ei kohta. Pildirüüsetega kaasa läinud rahva üldine sotsiaalne koosseis ühestki allikast ei ilmne.

Kõikides analüüsitud pildirüüsete kirjeldustes on sündmuseid kirjeldatud pigem vägivaldsetena. Enim väljendub negatiivne hoiak pildirüüstajate tegevuse suhtes David Sliperi üleskirjutustest, kes kirjeldab rüüstajaid ning nende tegusid robustsete ja mõtlematutena. Kahe katoliiklasest autori, Sliperi ja Lynthem'i, kirjapandud tekstid on võrdlemisi sarnased. Nii Sliper kui Lynthem kirjeldavad pildirüüste sündmuseid üsna emotsionaalse sõnakasutusega: Sliper kirjutab: „/.../ tormas mõistmatu rahvas kirikuisse ning lõhkus ja tassis laiali kõik ettepuutuva /.../“,¹⁵⁰ Lynthem'i kohaselt tormas rahvas „/.../ vägivalla ja kuritegeliku jultumusega meie linna kirikuisse /.../“.¹⁵¹ Siinkohal võib nende kahe katoliiklase kirjapandut ja eelkõige sõnakasutusest läbikumavaid seisukohti pildirüüste kohta võrrelda reformaatori

¹⁴⁶ Bienemann, lk 503.

¹⁴⁷ *Allajoonimised tsitaatides on siin ja edaspidi tehtud käesoleva töö autori poolt.*

¹⁴⁸ Bienemann, lk 503.

¹⁴⁹ Kala, 1993. lk 39.

¹⁵⁰ Samas

¹⁵¹ Põltsam, Vunk, lk 147.

Tegetmeyeriga, kelle Tartu pildirüüste sündmuste kirjeldus on palju neutraalsem. Isegi protestantlike kodanike surma puhul ei kasuta ta emotsiooniküllast sõnakasutust – Tegetmeyer vaid kirjeldab 7. ja 10. jaanuaril toimunud sündmuseid. Kuivõrd tuleb siinkohal Tegetmeyeri sündmuste üleskirjutamise motiivide väljaselgitamisel aga arvestada tõsiasja, et ta ei tunnistanud Tartu pildirüüset siiski oma silmaga, on subjektiivsuse küsimus.

Tegetmeyeri kirjutisest tuleb konkreetselt teiste pildirüüste sündmuste kirjeldustega kõrvutades eriliselt täpselt välja pildirüüstajate motiiv: piiskopifoogt ähvardas luterlikku jutlustajat Melchior Hoffmani kinni võtta, kodanikud ja kaubasellid hakkasid foogtile vastu ning vastuseisus hukkus 4 linnakodanikku.¹⁵² Rahvas tahtis kättemaksu ning seetõttu tormatigi kirikuid rüüstama. Tegetmeyeri sündmuste kirjeldused on Sliperi ja Lynthemi kirjeldustega ühtaegu erinevad ja sarnased. Tegetmeyer toob selgelt välja 4 linnakodaniku surmamise vastuseisus katoliiklastega, Sliperi ja Lynthemi kirjelduste põhjal polnud Tallinna ja Uus-Pärnu pildirüüste põhjused sugugi niivõrd äärmuslikud, samas on konkreetselt pildirüüste käigus toimunu kõigil kolmel autoril väga sarnane.

Mustpeade kompanii liikmed, noored kaupmehed ja linnakodanikud on need, keda analüüsitud allikates detailseimalt pildirüüste sündmuste kontekstis mainitud on – seda teadaolevalt Tallinnas, Tartus ja Riias. Tegetmeyer nimetab Tartu pildirüüste vahetute eelsündmuste kontekstis piiskopi foogtile vastuhakanutena kodanikke ja noori selle,¹⁵³ Lynthem pildirüüstes rahvast juhtinutena kodanikke ja kompanii vendasid.¹⁵⁴ Sliperi kirjelduste kohaselt mängisid mustpead Tallinna pildirüüstes aga erinevalt Tartust ja ehk ka Uus-Pärnust hoopis teistsugust, isegi vastupidist rolli. Erinevalt teistest vaadeldud linnadest olid Tallinnas Sliperi sõnutsi mustpead hoopis need, tänu kellele päästeti osa kirikute sisustusest rüüstamisest, kusjuures Sliperi soosiv sõnakasutus on siinkohal samuti märkimist väärt: „/.../ päästeti vaid see kraam, mille [dominiiklastest] vennad olid varjule viinud või vagad mustpead oma kirikule annetatud varast enese juurde hoiule võtnud.“¹⁵⁵ Siinkohal viitab Sliper mustpeade ettenägelikkusele pildirüüste sündmuste osas, mille kahjude vähendamiseks lasid nad dominiiklaste kloostrikirikust äsjaannetatud altari rüüstajate eest ohutusse kohta viia.¹⁵⁶

Sliper ja Tegetmeyer on teiste käsitletud autoritega võrreldes ainukesed, kes kirjutavad luterlike jutlustajate osalusest pildirüüste sündmuste algatamises. Tegetmeyer kirjeldab luterliku jutlustaja Hoffmani jutlustamise takistamist, mida võiks nimetada Tartu pildirüüste

¹⁵² Bienemann, lk 503.

¹⁵³ Samas

¹⁵⁴ Põltsam, Vunk, lk 147.

¹⁵⁵ Kala, 1993, lk 39.

¹⁵⁶ Kuhles, lk 153.

sündmuste ajendiks. Dominiiklane Sliper aga süüdistab üldise Liivimaa linnades hoogu kogunud rahutuse õhutamises otseselt reformaatorlikke jutlustajaid, nimetades lisaks Riia Andreas Knopkenile ja Sylvester Tegetmeyerile ka Tallinna vaimulikke Langet, Hasset ja Bockholdti: Sliper kasutab nende osaluse kirjeldamisel pildirüüstes üsna ilmekalt sõna „ässitama“.¹⁵⁷

Nagu mainitud, võib Tegetmeyeri päevaraamatust nelja linnakodaniku surma järgi Tartu pildirüüste kontekstis järeldada, et ilmselt oli tegemist katalüsaatoriga, mis hiljem rahvast kirikuid rüüstama ajendas. Tartus tegutsenud luterlikku jutlustajat Hoffmani ähvardas tema tegevuse keelamine ja ilmselt arreteerimine, mis ajendas kodanikke ja noori selle foogti tegevuse vastu võitlema, mille tagajärjel mainitud kodanikud hukkusid. Ilmselt mängis staatus „kodanik“ samuti siin rolli – kui tegemist oleks lihtsalt linnaelanikega, ei oleks sotsiaalselt ja legaalselt ilmselt tegemist nõnda kaaluka juhtumiga.

Tähelepanuväärne on ka, et Tegetmeyer kajastab oma sündmuste kirjelduses ka mittedakslaste rolli pildirüüstes, seda ennekõike aga vahetute eelsündmuste kontekstis. Lynthem mainib oma päevaraamatus samuti mittedakslasi, siinkohal ilmneb mittedakslaste osalus rüüstamises Lynthem'i sõnastuses kaasajooksikutena: „/.../ [kodanikud ja kompaniivennad] võtsid endiga kaasa käsitöölisi, mittedakslasi, keda nad kokku tuua suutsid, /.../“.¹⁵⁸ Oluline on siinkohal aga märkida, et Põltsam-Jürjo arvates ei olnud Uus-Pärnu pildirüüste meelevaldne hävitamine ning rüüstati siiski ennekõike ideoloogilistel kaalutlustel.¹⁵⁹ Rahva tormakust kirikute rüüstamise koha pealt kritiseerib ka Sliper, kusjuures tema kirjeldusest jääb rahvamassist eriti rumal mulje. Sliper kasutab nii reformatsiooni leviku kui pildirüüste kontekstis rüüstes osalenud rahva kohta kaks korda omadussõna „mõistmatud“,¹⁶⁰ mis viitab tema vastumeelsele hoiakule pildirüüstes osalenute ja ehk ka üldiselt luterliku usupuhastusliikumise järgijate suhtes.

Kuigi Andreas Knopkeni sõnavõttud polnud erinevalt teistest autoritest otseselt pildirüüsetega seotud, kuid käsitlesid siiski sarnast küsimust – kirikukunsti ja pühapiltidega seonduvast –, mistõttu saab seda teiste üleskirjutustega siiski võrrelda. Knopken on ainuke analüüsitud, kes väljendab konkreetselt ja selgesõnaliselt enda hoiakut katoliku kiriku pildikultusesse, samas kui Sliperi, Lynthem'i ja Tegetmeyeri pildirüüste sündmustikukirjeldustest see nii selgelt ei kajastu. Tegemist on aga eriloomuliste

¹⁵⁷ Kala, 1993, lk 39.

¹⁵⁸ Põltsam, Vunk, lk 147.

¹⁵⁹ Põltsam-Jürjo, 2009, lk 391.

¹⁶⁰ Kala, 1993, lk 39.

ülestähendustega, mistõttu on paralleele eri üleskirjutuste vahel luua mõneti keerukas ja ehk isegi meelevaldne.

Siinkohal tuleb toonitada, et näiteks katoliiklaste Sliperi ja Lynthemil kirjeldustest ilmneb erinev suhtumine Lutherisse ja tema reformatsiooni: Sliper on oluliselt teravam keelekasutusega, Lynthemil kirjeldus jääb tema kõrval üsna mõõdukaks. Sliper nimetab luterlikke jutlustajaid ja seeläbi Lutherit vääruse levitajateks, samuti ilmneb siinkohal Sliperi suhtumine luterliku reformatsiooniga kaasnenud piltide kritiseerimisse: “/.../ ainuüksi pühakirja kaudu õndsaks saamisest õhutatud vääruse jutlustajad /.../”.¹⁶¹ Kui vaadelda Lutheri mainimist analüüsitud kirjeldustes, kirjeldab Lynthem teda pigem laiema reformatsioonisündmustiku kontekstis: ta kirjeldab Lutheri tegevust järgmiselt: „See munk, nimega doktor Martinus Lutter, kes söandas suure poolehoiuga saksa natsioonis /.../“¹⁶² Iseloomustus Lutheri tegevusest kui „söandamisest“ on tegelikult üsna neutraalne ning sellest on keeruline välja lugeda või järeldada, mis hoiak Lynthemil tegelikkuses Lutheri suhtes oli – isegi arvestades Lynthemil katoliiklikku tausta. Söandama ehk julgema ei ole ju reeglina negatiivse alatooniga sõna, Lynthemil kasutuses mõjub see kui Lutheri „hulljulgusena“ tema doktriini levitamise kontekstis.

Sliperi sõnastusest võib mõneti ehk välja lugeda, et ainult pühakirjast õndsuse saavutamiseks “ei piisanud” ja järeldada miskit isegi ehk Sliperi hoiakust Lutheri doktriini piltide kriitika suhtes. Seega saabki mõningal määral võrrelda Knopkeni ja Sliperi suhtumist piltide kasutamise kohta kirikus, mis vastab ka nende vastavalt luterlikele ja katoliiklikele veendumustele.

Lisaks ilmneb Lutheri nimi peale Sliperi ja Lynthemil ka Tegetmeyeril tekstist. Erinevalt aga Sliperist ja sarnasemalt Lynthemil ei seo Tegetmeyer Lutherit otseselt pildirüüste sündmuste või nende põhjustega: ta mainib Lutherit 1521. aasta 3. jaanuaril paavsti poolt väljastatud bulla kontekstis, millega Luther lõplikult katoliku kirikust välja heideti:¹⁶³ „Talvel [1521] oli bulla [Decret Romanum Pontificem] väljastatud, Martinus Luther mõisteti selles hukka /.../“.¹⁶⁴

¹⁶¹ Kala, 1993, lk 39.

¹⁶² Pölsam, Vunk, lk 144.

¹⁶³ Arbusow, 1921, lk 187.

¹⁶⁴ Bienemann, lk 503.

Kokkuvõte

Käesolev bakalaureusetöö andis põgusa ülevaate kolme erineva Liivimaa linna – Tallinna, Tartu ja Uus-Pärnu – 1524.-1526. aastate pildirüüsete sündmustest kirjeldatuna kaasaegsete autorite tekstides. Eesmärgiks oli kaasaegsete autorite pildirüüsete kirjelduste põhjal tuvastada sarnasusi ja erinevusi ning luua paralleele eri Liivimaa linnade pildirüüsete sündmustes, samuti analüüsida autorite sõnakasutust ning lahata selle põhjal nende suhtumist toimunud sündmusesse.

Analüüsitud allikateks autoriteks olid Tallinna dominiiklane David Sliper, Tartu pildirüüset kirjeldanud Riia reformaator Sylvester Tegetmeyer, katoliiklasest bürgermeister Johann van Lynthem ja pildirüüste ideoloogilises kontekstis piiratult ka Riia reformaator Andreas Knopken. Seega jaotusid analüüsitava tekstide autorid pooleks luterlasteks ja katoliiklasteks. Vaid üks autoritest, Johann van Lynthem, oli ilmik, mistõttu on ka huviväärne, et tema üleskirjutused on võrreldes vaimulike üleskirjutustega detailsemad, mis käsitlevad muuhulgas Liivimaa linnade pildirüüset.

Autorite tekste kõrvutades ilmnes Tallinna, Tartu ja Uus-Pärnu pildirüüsete kohta nii erinevusi kui sarnasusi, seda nii sündmuste kui autorite potentsiaalsete isiklike hoiakute kontekstis. Siinkohal tuleb ennekõike aga teadvustada, et allikate kõrvutamisel ja võrdlusel saavutatud järeldused on siinkirjutaja subjektiivne nägemus analüüsitud autorite tekstidest ja nende aspektidest. Kõikide autorite kirjelduste kohaselt leidsid pildirüüsed Tallinnas, Tartus ja Uus-Pärnus aset üsna sarnaselt: rahvasummad tungisid linnade kirikuisse ja kloostritesse ning hävitasid, lõhkusid ja varastasid kirikuvarasid, sealhulgas pühapilte ja -kujusid. Tähelepanuväärne on, et kuigi Uus-Pärnus leidis pildirüüste aset oluliselt hiljem kui näiteks Tallinnas, olid mõlemad autorid sündmuseid kirjeldanud siiski peaaegu samamoodi. Siinkohal ei saa ilmselt põhjenduseks tuua mõlema katoliikliku tausta, sest ka reformaator Tegetmeyer kirjeldas sündmustikku sarnaselt. Kõigi kolme autori sõnakasutusest, kirjeldamaks pildirüüset ja selles osalenuid, saab tänu ekspressiivsusele järeldada mõnda nende isiklikest arvamustest ja hoiakutest seoses reformatsiooni algussündmustega. Kõige neutraalsemalt kirjutab pildirüüste sündmustest Sylvester Tegetmeyer. Põhjendusi selleks võib olla mitu: esiteks oli tegemist võrreldes teiste autoritega ainukese luterliku reformatsiooni toetava ja taotleva autoriga, teiseks ei viibinud Tegetmeyer tegelikult kirjeldatud sündmuste ajal Tartus, mistõttu on tema kirjeldus võrreldes teistega objektiivsem. David Sliperi ja Johann van Lynthem üleskirjutused on Sylvester Tegetmeyeriga võrreldes väljendusrikkamad. Siinkohal mängib ilmselt olulisimat rolli nende katoliiklik taust.

Analüüsitud allikad ja nende autorid ei ole kindlasti ainutähtsad Liivimaa reformatsiooni algussündmuste mõistmise tarbeks, kuid konkreetselt pildirüüstat kirjeldavaid kaasaegseid tekste on säilinud ülimalt piiratult. Samuti on autorite lühikeste üleskirjutuste põhjalt raske nende hoiakute ja tõekspidamiste kontekstis kõikehaaravaid ja ammendavaid järeldusi teha.

Kuigi Liivimaa reformatsioonist üldiselt on valminud hulgaliselt analüüsivaid käsitlusi, saaks selle aspekte veel kaasaegsete autorite üleskirjutuste kõrvutamise ja võrdluse abil avada. Siinses töös jäi käsitlemata veel eri Liivimaa linnade üldiste reformatsioonisündmustega seotud olulisi kaasaegseid isikuid, nende üleskirjutusi seoses luterliku usupuhastusliikumisega ja nende osatähtsus toimunud sündmustikus. Teemat edasi uurides saaks säilinud allikate puhul mõneti detailsemalt analüüsida ka Liivimaa pildirüüstete eel- ja järellugu, mis käesolevas töös siiski fookusest pigem kõrvale jäid. Samuti peaks võrdlema ka laiemalt reformatsioonieagseid kaasaegsete üleskirjutusi, mis Liivimaal säilinud on, ning lisaks võimaldaks laiemalt Liivimaa reformatsiooni tagamaid lahti mõtestada ka kõrvutamine näiteks Saksamaalt, kust luterlik reformatsioon alguse sai, säilinud sarnaste allikmaterjalidega.

Bibliograafia

Kasutatud allikad

Bienemann, A. (toim.). Sylvester Tegetmeier's Tagebuch. – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Livl-, Esth- und Kurlands, Bd. 12 (1875), lk 502–505.

Kala, T. Tallinna dominiiklased. Kloostrimõtisklusi. Tallinn: Olearius, 1993, lk 7-46.

Põltsam, I., Vunk, A. (koost.). Pärnu linna ajaloo allikad 13.-16. sajandini. I osa. Pärnu: Pärnu muuseum, 2001.

Kasutatud kirjandus

Arbusow, L. Die Beziehungen des Deutschen Ordens zum Ablasshandel seit dem 15. Jahrhundert. Riga: W. F. Häcker, 1909.

Arbusow, L. Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Riia; Leipzig: Häcker; Heinsius, 1921.

Hansen, G. v. Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals. Tallinn: Lindfors' Erben, 1873.

Hoerschelmann, D. F. Andreas Knopken, der Reformator Rigas. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte Livlands. Leipzig: Deichert, 1896.

Kala, T. Euroopa kirjakultuur hiliskeskaegsetes õppetekstides: Tallinna dominiiklase David Sliperi taskuraamat. Tallinn: Ilo, 2001.

Kala, T. Kirikuelu ümberkorraldamine Tallinnas 1520. aastatel ning selle majanduslikud ja sotsiaalsed tagamaad. – Tuna, Tallinn: Rahvusrhiiv, 3/2007, lk 10-26.

Kala, T. Tallinna linnaelu kajastumine raeäärse Hans Rotgersi märkmetes. – Lotman, P. (koost.). Ajalookirjutaja aeg. B2: Tallinn, 2008.

Kala, T. Mõnda reformatsioonimuutuste eeldustest Tallinnas: jutlustajad, ametnikud ja raamatud. – Lotman, P. (koost.). Reformatsioon: tõlked ja tõlgendused. Tallinn: Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae, 2019, lk 51-71.

Kala, T. Sõda, katk ja kallis aeg. 16. sajandi pöördelised sündmused Tallinna Suurgildi asjaajamisraamatutes. Tuna, Tallinn: Rahvusrhiiv, 1/2023, lk 11-26.

Kreem, J. Ordu sügis. Saksa ordu 16. sajandi Liivimaal. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2022.

Kuhles, J. Die Reformation in Livland: religiöse, politische und ökonomische Wirkungen. Hamburg: Kovač, 2007.

Luther, M., Valitud tööd. U. Petti (koost.). Tartu: Ilmamaa, 2012.

- Maasing, M.** Reformatsioon, kirikuvarad ja võim – tüli Riia peapiiskopi ja linna vahel 1520.-1550. aastatel. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2019 (2020), lk 111-143.
- Michalski, S.** The Reformation and the Visual Arts. London: Routledge, 1993.
- Pabst, M.** Die Typologisierung von Städtreformation und die Stadt Riga als Beispiel. Frankfurt: Peter Lang, 2015.
- Pölsam, I.** Zur Baugeschichte von Neu-Pernau in der Amtszeit des Bürgermeisters Johann von Lynthem (1519-1548): nach Lynthems Denkwürdigkeiten und den Kämmereirechnungen. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 2001/50 (3), 370–388.
- Pölsam, I.** Reformatsiooni mõju argielule Liivimaal. – Tuna, Tallinn: Rahvusarhiiv, 3/2003, lk 13–24.
- Pölsam-Jürjo, I.** Neu-Pernau und sein ländliches Hinterland am Anfang der Frühen Neuzeit. – Jürgen Heyde. Das Leben auf dem Lande im Baltikum. Lüneburg: Carl Schirren Gesellschaft (Baltische Seminare), 2012, lk 153–173.
- Pölsam-Jürjo, I.** Uus-Pärnu ja orduvõim 16. sajandi I poolel. – Acta Historica Tallinnensia, 2005/9, lk 210–235.
- Pölsam-Jürjo, I.** Liivimaa väikelinn Uus-Pärnu 16. sajandi esimesel poolel. Tallinn: Argo, 2009.
- Pölsam-Jürjo, I.** Über die Reformation in der livländischen Kleinstadt Neu-Pernau. – Preussen und Livland im Zeichen der Reformation. Osnabrück: Fibre, 2014.
- Ritscher, A.** Reval and der Schwelle zur Neuzeit. Teil 1: 1510-1535. Bonn: Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen, 1998.
- Sitzungs-Berichte der Pernauer Alterthumforschenden Gesellschaft, Band 2: 1899/1901. Pärnu: Stadtbuchdruckerei L. W. Laakmann, 1901.
- Tarvel, E.** Kirche und Bürgerschaft in den Baltischen Städten im 16. und 17. Jahrhundert. – Asche, M., Buchholz, W., Schindling, A. (toim.). Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500-1721. Teil 3. Münster: Aschendorff, 2009, lk 17–99.

Summary

Comparative analysis of the depiction of the Iconoclastic Fury in Tallinn, Tartu and Uus-Pärnu by contemporary authors.

This Bachelor's thesis has analyzed the depiction of the Iconoclastic Fury or *Bildersturm* in Livonian cities such as Tallinn, Tartu, and Uus-Pärnu. In the second decade of the 16th Century, the Lutheran Reformation reached Livonia. In the years 1524-1526, the events of the so-called *Bildersturm* took place in the cities of Livonia, during which masses of people broke into monasteries and churches of different cities, including Tallinn, Tartu, and Uus-Pärnu, and broke and stole church property, including holy pictures and statues. As a result, a new religious movement was adopted in the cities over the following years and decades.

In Livonia, there are extremely few surviving contemporary narrative sources that specifically describe the events of the *Bildersturm* in the cities. This thesis analyzed specifically the writings of Tallinn Dominican David Sliper, Riga reformer Sylvester Tegetmeyer, who wrote about the events in Tartu, and Johann van Lynthem, the burgomaster of Uus-Pärnu. The focus of this paper was to juxtapose and compare the descriptions of the events of the *Bildersturm* in Livonian cities based on the writings of the aforementioned authors. The aim of this was to analyze how different or similar the events of the *Bildersturm* in different cities of Livonia appeared, based on the writings of contemporary authors, and also whether, how, and to what extent the perspective and subjectivity of the authors themselves are expressed and evident in the descriptions of the beginning events of the Reformation, taking into account the authors' social and religious background.

Firstly, the study gives an overview of the events leading up to the *Bildersturm* in Tallinn, Tartu, and Uus-Pärnu, which is followed by a description of the events of the *Bildersturm* and a short description of the aftermath of the looting in the cities. The final section focuses on analyzing the written works of the three aforementioned authors and then comparing them with each other.

This paper concludes that the descriptions of the events and therefore the events themselves of the *Bilderstürme* in Tallinn, Tartu, and Uus-Pärnu appear quite similar among the writings of all three authors. However, a certain difference is evident in the mode of expression among the authors: the Catholics David Sliper and Johann van Lynthem use a significantly more emotional vocabulary than the Lutheran Sylvester Tegetmeyer when describing the events of the *Bildersturm*. Tegetmeyer also differs from the other authors in that he is the only one, that has

specifically written about the motivations and reasons that caused the uprising among the townspeople.

By further researching the topic, the events before and after the Bilderstürme in the Livonian cities could be analyzed, using the preserved sources similar to those used in this work. The writings of contemporaries from the time of the Reformation, which are usable in the context of Livonia, could also be compared more widely than just in the context of the Bildersturm. In addition, a comparison with similar source materials preserved from, for example, Germany, where the Lutheran Reformation began, would perhaps allow the reasons and details behind the Reformation in Livonia to be interpreted more widely than they already have.

Lisa

Autori tõlge Sylvester Tegetmeyeri Tartu pildirüüste kirjeldusest.

Bienemann, A. (toim.) Sylvester Tegetmeier's Tagebuch. – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Livl-, Esth- und Kurlands, Bd. 12 (1875), lk 502–505 (siin lk 503-504):

„Samuti aastal 1525 peagi peale jõulupühi tahtis piiskopi foogt Tartu Melcher Hoffmani, üks käsitööline/kasuksepp/köösner [korschner], kinni võtta, sest ta jutlustas evangeeliumi. Seepeale [Wortho] kodanikud ja noored sellid võitlesid foogti vastu, nõnda et kodanikest 4 said surma, kaks sakslast ja kaks mittedakslast. /.../ Seal tulid ülejäänud ja lõhkusid kirikud ära/murdsid kirikutesse sisse [breken alle kercken up], hävitasid kõik pildid ja retaablid, Püha Peetri kirikus põletasid [vorbrenden] kõik retaablid ja hävitasid [schlogen] seal kõik kaunistused [schappe].“

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Maria Koitmäe,

1. annan Tartu ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud bakalaureusetöö “Võrdlev analüüs Tallinna, Tartu ja Uus-Pärnu pildirüüste kajastamisest kaasaegsete autorite poolt”, mille juhendaja on Madis Maasing, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi Dspace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi Dspace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad ka töö autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Maria Koitmäe

29.05.2024